

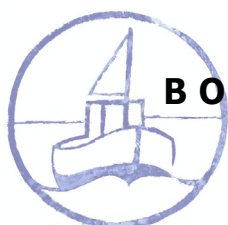
Rapport från kulturhistorisk utredning

Kulturhistoriskt beslutsunderlag för

PARTILLE SÖDRA GRIFTEGÅRD

Partille socken och kommun

BOHUSLÄNS MUSEUM

Rapport 2005:53 Tomas Brandt

Bohusläns museum rapport 2005:53

**Partille Södra Griftegård
kulturhistoriskt beslutsunderlag**

Författare: Tomas Brandt
Foto om inget annat anges: Tomas Brandt

ISSN 1650-3368

Bohusläns museum
Box 403
451 19 UDDEVALLA
Tel: 0522-65 65 00

INNEHÅLL:

INLEDNING

BAKGRUND

*Varför har detta arbete gjorts?
Hur skall detta material användas
Vad omfattar detta arbete?
Hur har arbetet genomförts?
Hur är rapporten upplagd*

LAGSTIFTNING TILL STÖD FÖR KULTURVÄRDENA

*Inledning
Kulturminneslagen
Fornminnen på kyrkogården?
Begravningslagen
Sammanfattning av ovanstående
Införande i gravregistret
Andra lagar*

KYRKOGÅRDAR GENOM TIDERNÄ - KORTFATTAD HISTORISK

TILLBAKABLICK

*Kyrkogården
Gravvårdarna*

PARTILLE SÖDRA GRIFTEGÅRD

BESKRIVNING

*Historik
Begravningsplatsens utseende*

KARAKTÄRISERING, MÅL OCH REKOMMENDATIONER

*Karaktärisering
Långsiktig målsättning
Rekommendationer
Enskilda vårdar som bör föras till inventarieförteckning
Enskilda vårdar yngre än 1850 med stora kulturhistoriska värden.*

SKÖTSEL AV GRAVVÅRDAR

*Allmänna råd för skötsel av äldre gravvårdar
De äldsta och ömtåligaste vårdarna
Allmän rengöring
Skador*

Inledning

Bakgrund

Varför har detta arbete gjorts?

Kyrkogårdar och begravningsplatser lever ett långt liv. De har också en rytm som gör att vi lätt uppfattar dem som oföränderliga, samtidigt som en sakta omvälvning ändå sker. Denna egenskap delar de med den omgivande naturen och landskapet. Idag ser det ut ungefär som igår och som för några år sedan, men inte riktigt som vi minns det från vår ungdom. Och tittar vi på ett foto från många decennier sedan ser vi tydligt skillnader, de träd som idag är stora och lummiga var då taniga nyplanterade ruskor och gravvårdarna kanske inte stod i lika välordnade rader som nu.

Kyrkogårdarna bär på en viktig del av vårt kulturarv, de berättar om omsorgen om våra bortgångna och hur detta har sett ut under olika tider. Kulturarvet och de historiska värdena är dock inget statiskt och oföränderligt, lika lite som kyrkogårdarna, även om förändringsprocessen går med långsamma steg.

Kyrkor och kyrkogårdar byggda eller anlagda före 1940 är skyddade av Kulturminneslagen. Det innebär att de inte får ändras på ett sådant sätt att deras kulturhistoriska värden försvinner. Som stöd i den löpande skötseln och den långsiktiga planeringen av kyrkogårdarna inom den kyrkliga samfälligheten har Bohusläns museum tagit fram detta beslutsunderlag.

Det skydd som kulturvärdena på kyrkogårdarna har genom lagstiftningen är formulerat i generella termer. Eftersom kyrkogårdarna ser olika ut måste man närmare precisera vilka kulturvärden som är de mest karaktärsskapande för varje kyrkogård. Detta är vad vi försökt göra i detta arbete.

Bohusläns museum har av Partille-Sävedalens kyrkliga samfällighet fått i uppdrag att utföra en dokumentation av kulturvärdena på Partille Södra kyrkogård. Materialet är tänkt som ett beslutsunderlag för kyrkogårdsförvaltningens framtida ställningstagande avseende enskilda gravars skötsel samt uppställande av regler för kyrkogården.

Bohusläns museum har tidigare utfört ett motsvarande arbete på kyrkogården omkring kyrkan (1998). Föreliggande inventering skall ses som ett komplement till denna. För att materialet kring Partille Södra skall kunna användas självständigt återkommer dock vissa avsnitt som redan återfinns i den tidigare rapporten.

Hur skall detta material användas

Avsikten är att materialet skall kunna utgöra underlag för de beslut som tas rörande kyrkogårdarnas kulturvärden, såväl lokalt som av myndigheter.

De rekommendationer som lämnas kan också utgöra vägledning

för den mer vardagliga skötseln, t ex föryngring av växtmaterial eller vård av enskilda gravanordningar. Lika viktigt kan det också vara i diskussioner med gravrättsinnehavare i frågor rörande t ex borttagande av gravvårdar eller ramar.

Det är i sammanhanget viktigt att påpeka att de rekommendationer som lämnas inte är myndighetsbeslut. För att bättre förankra materialet vill vi därför rekommendera att man kopplar det till ett beslut i kyrkogårdsnämnd (eller motsvarande). Materialet är skrivet så att det skall gå att hänvisa till det som det är, men man kan också göra egna väl motiverade tillägg eller justeringar.

Det är också viktigt att veta att det bidrag som finns för kulturhistoriskt motiverade kostnader i samband med vården av värdefulla gravvårdar (Kyrkoantikvarisk ersättning) förutsätter att det finns ett kulturhistoriskt underlag för bedömningen av sådana ansökningar, liksom att det finns en vård- och underhållplan. Föreliggande arbete är avsett att fungera som ett sådant kulturhistoriskt underlag.

Vad omfattar detta arbete?

Föreliggande kulturhistoriska genomgång omfattar en kortfattad historisk bakgrund, beskrivning och karaktärisering av dels kyrkogården som helhet och dels dess olika delar, samt rekommendationer kopplade till detta. I detta sammanhang görs också ett förslag till urval för kvarter och enskilda gravplatser som är bevarandevärda. I den mån det finns enskilda äldre gravvårdar som bör föras in i kyrkans inventarieförteckning, noteras detta också.

Bohusläns museum har sedan början av 1990-talet genomfört sådana arbeten, vilka tidigare har kallats "kyrkogårdsinventeringar", men som vi nu väljer att rubricera "kulturhistoriskt beslutsunderlag".

Detta för att skilja dem från de regelrätta inventeringar av varje enskild gravplats som också sker, dels för att lägga upp administrativa register inom respektive kyrkoförvaltning, och dels av släkthistoriskt intresserade (Sveriges släktforskarförbunds Gravplatsinventering <http://www.genealogi.se/gravsten/>). När det gäller det senare så finns mycket material från Partille gamla kyrkogård inlagt, däremot ingenting från Partille södra.

Hur har arbetet genomförts?

Fältarbetet har genomförts under våren och sommaren 2005, med bearbetning och rapportering under hösten samma år.

När det gäller kyrkogårdens historik så har den förre ordföranden i kyrkofullmäktige Ebbe Nemby kartlagt begravningsplatsens historiska bakgrund, och han har välvilligt ställt sitt material till förfogande. De historiska fakta som refereras härrör till stor del från hans arkivforskning, med vissa kompletteringar ur ATA och Bohusläns museums arkiv.

Hur är rapporten upplagd

Efter denna inledning kommer ett avsnitt som redogör för lagstiftningen inom området. Därefter följer en kortfattad historisk exposé kring kyrkogårdar i allmänhet.

Sedan följer genomgången av samfällighetens kyrkogårdar, med historik, beskrivning, karaktäristik och rekommendationer.

Sist följer ett avsnitt med allmänna rekommendationer för varsam skötsel av enskilda gravvårdar.

Uddevalla i oktober 2005

Tomas Brandt, antikvarie

Lagstiftning till stöd för kulturvärdena

Inledning

Verksamheten på en kyrkogård omfattas givetvis av flera lagstiftningar. Den som berör kulturvärdena är främst Kulturminneslagen (förkortat KML, Lag (1998:950) om kulturminnen mm). I Begravningslagen (1990:1144) finns också en del "redskap" som är lämpliga för att på ett bra sätt hantera dessa frågor. I vissa fall berörs man också av Plan och Bygglagen ("PBL"), i den mening att t ex ett byggnadsföretag på en kyrkogård kan vara såväl bygglovpliktigt enligt PBL som tillståndspliktigt enligt KML.

Kulturminneslagen

Skyddet för kyrkor och kyrkogårdar återfinns i KML:s fjärde kapitel. Det omfattar begravningsplatser som anlagts före utgången av 1939, och som var i Svenska kyrkans ägo eller förvaltning den 31/12 1999 (dvs innan kyrkan skildes från staten). Detta skydd omfattar alltså alla de kyrkogårdar som nu gått igenom.

Vissa enstaka yngre anläggningar omfattas också av detta skydd, då enligt särskilt beslut från Riksantikvarieämbetet. Kvastekulla griftegård är skyddad enligt ett sådant beslut.

Skyddet syftar till att bevara anläggningens kulturvärden. Detta är uttryckt så:

"I vården av en begravningsplats skall dess betydelse som en del av vår kulturmiljö beaktas. Begravningsplatserna skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas." (4 kap11§)

För de förändringar som ibland måste göras gäller att tillstånd skall sökas hos Länsstyrelsen (kulturmiljöenheten):

"I fråga om begravningsplats som anlagts före utgången av år 1939 krävs tillstånd av länsstyrelsen:

- 1. för att utvidga eller på annat sätt väsentligt ändra begravningsplatsen,*
- 2. för att där uppföra ny byggnad eller fast anordning eller riva eller väsentligt ändra befintlig byggnad eller fast anordning."* (4kap13§)

Som synes är nyckelordet "väsentlig förändring", vilket i praktiken innebär att många små åtgärder inte är tillståndspliktiga var för sig, men att den sammanlagda effekten ändå kan

innebära en sådan väsentlig ändring som avses. Det blir därför viktigt att skaffa sig riktlinjer för hur man långsiktigt hanterar olika frågeställningar. Syftet med regleringen i KML är inte att lägga hinder i vägen för verksamheten, utan att säkerställa att de förändringar som ändå är en naturlig del av anläggningens skötsel och underhåll sker på ett sätt som tar hänsyn till och integrerar platsens kulturhistoriska egenskaper.

Det måste alltså i varje enskilt fall göras en bedömning om en åtgärd leder till en väsentlig förändring. Här följer några exempel på åtgärder som är tillståndspliktiga.

- Anläggande av minneslund
- Större ändringar eller eventuellt borttagande av murar eller inhägnader.
- Större förändringar i vegetationen
- Asfaltering av grusgångar eller igenläggning av gångsystem
- Tillägg eller väsentlig ändring av konstnärlig utsmyckning (syftar inte på enskilda gravvårdar)
- Större förändring av material eller färgsättning på någon annan anordning eller på byggnader på kyrkogården. (På många kyrkogårdar finns bårhus eller gravkapell som är arkitektoniskt väl genomarbetade, även om de inte har så hög ålder.)

En fråga som ofta dyker upp är borttagande av enskilda gravvårdar eller av ramar runt gravplatser. Vi åter kommer till det senare, men helt klart är att om man gör en större sammanhängande insats med många gravvårdar samtidigt, så är det tillståndspliktigt.

Riktigt gamla gravvårdar där gravrätten återgått och kyrkan alltså står som ägare, har också ett skydd:

*"Inventarier av kulturhistoriskt värde, som hör till kyrkobyggnad eller annan kyrklig byggnad **eller begravningsplats**, skall förvaras och vårdas väl." (4kap§6)*

I förordningen om kulturminnen m.m. SFS 1988:1188 §19 ges exempel på vad som åsyftas med kyrkliga inventarier.

*"Till kyrkliga inventarier som avses i 4 kap 6§ lagen (1988:950) om kulturminnen m.m. hör .....(uppräknings av olika föremålskategorier)... samt **vissa äldre gravvårdar**."*

Dessa skall bli tas upp på inventarieförteckningen. Tillstånd från länsstyrelsen krävs bli för reparationer, om de inte är obetydliga (KML 4:9).

Det finns inget entydigt svar på vilka dessa "vissa äldre gravvårdar" är, men praxis är att *alla* vårdar äldre än 1850 betraktas som så värdefulla att de bör upptas i kyrkans inventarieförteckning,

Denna åldersgräns omkring 1850 motiveras med att den mer hantverksmässiga tillverkningen vid mitten av 1800-talet börjar ersättas av en mer industriell tillverkning. Även enstaka yngre vårdar som bedöms ha ett mycket högt värde kan tas upp i inventarieförteckningen.

Begravningslagen

Den nu gällande lagstiftningen benämnes Begravningslag (SFS 1990:1144). I denna regleras såväl allmänna som enskilda begravningsplatser, krematorier, gravsättning och gravplatsers upplåtelse och anordnande på allmän begravningsplats.

Gravrättsinnehavaren har i stort sett bestämmanderätten över gravvårderna och övriga delar av gravanordningen på sin gravplats. Om man vill reglera hur dessa hanteras finns det alltså vissa problem. Lagstiftningen ger dock upplåtaren möjlighet att utfärda *lokala bestämmelser* vilka kan reglera vad som gravrättsinnehavaren får och inte får göra vad gäller gravarnas och gravanordningarnas utformning på vissa delar av kyrkogården.

De paragrafer i Begravningslagen som särskilt behandlar kyrkogården och dess delar med anknytning till kulturvärdena är det 7:e kapitlet, och där främst paragraf 25-27 samt 37:

"Gravplatsen får förses med gravanordning, om det inte strider mot vad som är avsett att gälla för den del av begravningsplatsen där gravplatsen är belägen." (7 kap 25§)

"Gravrättsinnehavaren bestämmer gravanordningens utseende och beskaffenhet. Detsamma gäller gravplatsens utsmyckning och ordnande i övrigt. Upplåtaren får dock besluta de begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt som är nödvändiga för att tillgodose en god gravkultur." (7 kap 26§)

Vad som gäller efter gravrättens upphörande regleras i kapitel 7 paragraf 32-37. Paragraf 37 behandlar särskilt kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar och gravanordningar:

"Om en gravanordning har tillfallit upplåtaren och den är av kulturhistoriskt värde eller av något annat skäl bör bevaras för framtiden, skall upplåtaren om möjligt lämna kvar den på platsen.

Om gravanordningen ändå måste föras bort från gravplatsen, skall den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller någon annan lämplig eller därtill avsedd plats." (7 kap 37§)

Sammanfattning av ovanstående

När detta skall tillämpas i praktiken så har man i ena ändan av skalan en liten grupp äldre och mycket värdefulla gravar eller gravplatser, som uppenbart har ett skydd, och i andra ändan helt moderna gravvårdar som inte alls skall omfattas av något skydd. Mellan dessa två ytterligheter finns dock andra grupper där det finns tydliga kulturhistoriska värden, men där varje enskild gravplats saknar ett individuellt lagskydd. Det kan dels vara enskilda gravvårdar som är märkvärdiga på något sätt, men som inte har särskilt hög ålder, och dels grupper av gravvårdar som tillsammans är betydelsefulla.

Denna inventering syftar bl a till att peka ut sådana grupper, men våra rekommendationer behöver stöd i lokala beslut om vad som skall gälla för de delar av begravningsplatsen som är utpekade.

Man bör alltså som upplåtare upprätta lämpliga lokala regler för begravningsplatsens olika delar, enligt det som sägs i begravningslagen 7 kap 25-26§ ovan "vad som är avsett gälla för den del av begravningsplatsen" samt "upplåtaren får dock besluta de begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt som är nödvändiga för att tillgodose en god gravkultur".

Det bör tilläggas att man som upplåtare har full frihet att spara på de gravvårdar man vill, utöver dem som pekas ut här. Det kan röra sig om en lokalt betydelsefull personlighet, där gravvården eller gravplatsen i sig är helt oansenlig, men som man ändå vill bevara minnet av.

Införande i gravregistret

I gravregistret finns möjligheter att ange kulturhistorisk status för gravvårdarna. Det system man använder bör då motsvara det faktiska skydd som vårdarna har. Man får då fyra kategorier, som man kan kalla "K-märkt", "historiskt värdefull", "värdefull" och "ordinär".

Dessa kategorier bör användas på så sätt, att "K-märkt" omfattar de gravanordningar som har ett *individuell*t lagskydd enligt KML (se ovan) och därmed är (eller bör vara) införda i inventarieboken. I Partille används index "K1" för denna kategori.

"Historiskt värdefull" bör användas om de vårdar som är så kulturhistoriskt värdefulla att de bör behållas, men som ändå inte åtnjuter ett absolut individuellt skydd. Exempelvis grupper av gravanordningar som tillsammans är så värdefulla att de skall hanteras enligt KML. Även enstaka gravanordningar kan kategoriseras som "historiskt värdefulla" om det uppenbart finns historiska värden att bevaka. Index "K2" används för denna grupp.

"Värdefull" är den gravanordning som av andra skäl är viktig att uppmärksamma. Kanske är det en lokalt känd persons grav, kanske kan man förutse att en gravanordning kommer att ha ett historiskt intresse i framtiden, men att den för ögonblicket inte är tillräckligt gammal. Gravvården kanske är konstnärligt värdefull, eller har andra värden. I denna kategori återfinns också sådana enstaka äldre gravvårdar som har uppenbara åldersvärden, men som av olika skäl inte platsar i den grupp som åtnjuter skydd enligt KML. Man kan idag utan problem säga att alla vårdar äldre än omkring 1930 är "värdefulla". Detta är ett frivilligt åtagande, men som ändå kan vara viktigt för att tillvara helheten. Index "K3" används för denna grupp.

"Ordinära" är alla övriga gravvårdar, vilka kommer att sakna särskild statusmarkering i registret.

Andra lagar

Plan och Bygglagens tredje kapitel handlar om byggnaders utformning, där den inledande paragrafen säger att "Byggnader skall placeras och utformas på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till stads- eller landskapsbilden och till natur- och kulturvärdena på platsen. Byggnader skall ha en yttre form och färg som är estetiskt tilltalande, lämplig för byggnaderna som sådana och som ger en god helhetsverkan". (PBL 3 kap 1§). Detta gäller oavsett om bygglovplikt föreligger eller inte. För byggnader som anses kulturhistoriskt värdefulla gäller ett krav på varsamhet och ett skydd om förvanskning (av utseendet).

Själva begravningsplatsens kulturvärden är inte reglerade av PBL, men vid utbyggnader eller nyanläggning av t ex materialgårdar eller byggandet av nya ekonomibyggnader kan ändå bygglov krävas. Kontakta därför kommunen för närmare information.

Genom Miljöbalken 7 kap och den där under ställda Förordning 1998:1252 om områdesskydd enligt miljöbalken mm är uppvuxna alléer skyddade (5§ bilaga 1 punkt 1). Det är ett skydd för de biotoper som man ofta kan finna i äldre alléer. Man kan byta enstaka träd men i princip inte fälla hela allén.

Som allé räknas lövträd planterade i enkel eller dubbel rad och som består av minst fem träd längs en väg eller ett i övrigt öppet landskap. Träden skall till övervägande del vara vuxna.

De trädplanteringar man finner runt äldre kyrkogårdar kan falla under detta skydd.

Kyrkogårdar genom tiderna - kortfattad historisk tillbakablick

Kyrkogården

En kyrkogård, är framförallt en viloplats för de döda. I vigd jord innanför kyrkogårdsmurens hägn har vi i snart tio århundraden begravt våra anförvanter.

Med detta tidsperspektiv så blir begravningsplatserna också en del av vårt kulturarv. Liksom samhället i övrigt är även dessa utsatta för förändringar och moden, om än i en betydligt långsammare takt. Såväl helhetens som de enskilda gravvårdarnas utformning bär med sig olika tidsbilder. Gravarna kan berätta om olika tiders estetik. Inskriptioner på gravstenarna kan förtälja om olika yrken som karaktäriserat bygden under en viss tid och som idag kanske knappt existerar.

Här finns också ett stort lokalhistoriskt material, mycket större än vad vi mäktar med i en liten utredning som denna. Viktiga delar i Partilles historia och samhällsliv står att finna bland namnen på gravstenarna.

De av våra kyrkogårdar som har medeltida ursprung kan ha mycket hög ålder, några av dem ända från 1000-talet. I västra Sverige blev de flesta medeltida sockenkyrkor av sten byggda under 1100- eller 1200-tal, men man måste redan under 1000-talet ha haft kristna begravningsplatser anordnade.

Med tiden kom det att bli så att var by eller hemman hade sin plats på kyrkogården. Gravplatsernas utmärktes med en jordkulle eller ett enkelt träkors. De som hade råd kostade på sig stenvårdar.

Begravningar skedde även inne i kyrkorna, något som skedde ända fram till 1800-talets början. Med hänvisning till hygieniska missförhållanden förbjöds 1783 försäljning av nya sådana gravplatser, och genom ett kungligt brev 1805 (som 1815 stadfästes av riksdagen) blev gravsättning inne i kyrkan inte längre tillåten.

Kyrkogårdarna var i äldre tider inte så inrutade med gångar och murar som idag. De var oftast gräsbevuxna, gräset fick växa sig högt och det förekom att man lät djuren beta av kyrkogårdarna. Exempelvis hade klockaren fram till 1819 rätt att låta sina djur beta gräset på kyrkogården. När inte djuren betade av marken så fick man i stället slå gräset, och långt in på 1900-talet fick klockaren eller den som skulle slå gräset på kyrkogården ta det hö som detta gav. Fotografier tagna vid sekelskiftet och fram på 1920-talet visar också ofta kyrkogårdar med halvhögt gräs och ett ganska litet antal gravvårdar.

Med tiden blev kyrkogårdarna dock allt mer medvetet

planerade. Vid samma tid som begravningar inne i kyrkorna upphörde rekommenderas (i en förordning 1815) att nya begravningsplatser skulle anläggas utanför tätbebyggelse och skilda från kyrkan. De anlades ofta med alléer, gångsystem och regelbundna kvarter. Man hade bland annat den idén att träden skulle förutom att vara vackra även rena mark och luft från sjukdomsalstrande gifter.

På landsbygden anlades sällan helt nya kyrkogårdar vid denna tid, men de gamla utvidgades och fick också med tiden nya planering med gångar, regelbundna kvarter och trädplantering. Ofta anlade man nya och bättre kyrkogårdsmurar.

I slutet av 1800-talet fick begravningsplatserna ofta en utformning som svarade mot de nya ideal i form av den engelska parken, en inte lika strikt planering, där gångsystemet kunde få mer svängda former.

Med 1815 års förordning slogs också fast att alla i samhället hade tillgång till de nya begravningsplatserna, men i praktiken blev en social uppdelning bestående. De bäst belägna platserna såldes som familjegravar och kom att ägas "i evig tid", medan andra avsidades belägna gravplatser endast uppläts på viss tid. De gemensamma gravområdena, de s k allmänningarna, uppläts utan kostnad men utan enskild nyttjanderätt. Gravarna på allmänningen gick under benämningen frigravar, linjegravar, gravar i allmänna varvet, fattiggravar etc. Allmänningarna fanns ofta kvar in på 1930-talet.

Gravvårdarna

Ute på kyrkogårdarna har som tidigare nämnts gravvårdar av sten inte förekommit i någon större omfattning före 1800-talets senare hälft. För allmogen var förmodligen ett enkelt träkors den vanligaste gravanordningen. Enkla träkors förekommer på sina håll än idag, om än i liten omfattning.

Under 1800-talets första hälft börjar gravvårdar av sten, ofta kalksten, bli mer vanliga bland samhällets övre skikt. av den bättre bemedlade allmogen.

Gravhällarna i kyrkorna och de äldre bearbetade gravstenarna var ofta utförda i mjuka och lättbearbetade bergarter som kalksten, marmor och täljsten. Skiffer, granit och gnejs förekom också, men i mindre omfattning, och framförallt utan finare bearbetning.

De bohuslänska stenhuggerier som etablerades under senare delen av 1800-talet inledde dock en mer avancerad bearbetning av den granit som förekommer i norra Bohuslän. Norra Halland, Blekinge och Västervik är andra platser med granitindustri. De enskilda gravarna fick sin egen prägel både genom stenens egenskaper vad gäller färg och kornighet som av stenhuggeriets utbud av olika gravstenar och gravramar. Granitaktiebolaget Kullgrens Enka, med kontor i Uddevalla, var en av Sveriges största enskilda tillverkare av gravvårdar, tillsammans med Bröderna Flincks Stenhuggeri AB i Västervik. Samtidigt har det givetvis också funnits många mindre stenhuggerier.

Huggna stenarbeten kom därmed att bli mer överkomliga. Det var under årtiondena i slutet av 1800-talet och början av 1900-

talet som kyrkogårdarna genom olika typer av gravvårdar och så småningom även ramar i sten fick den prägel som vi idag uppfattar som klassisk eller typisk. En rik och varierad gravkonst med konstfärdigt huggna stenvårdar och gjutna arbeten som järnkors och inramande staket och kedjor, växte fram och ersatte de enkla träkorsen. Också gjutjärnskors och staket blev vanliga.

Gravvårdar och ramar från tiden kring sekelskiftet 1900 fram till 1950-talet satte en mycket stark prägel på många av västkustens kyrkogårdar.

Seden att sätta ram runt graven dyker upp kring sekelskiftet men har idag nästan helt upphört. Detta troligen av kostnadsskäl. De yngsta anordningar med ram man hittar brukar vara från 1970-talet.

Dessa gravanordningar med tillhörande gravvård kan delas upp i två grupper, en "äldre" och en "yngre". Tidsgränsen dem emellan ligger ca 1935-40. Medan en yngre ramanordning ofta är smalare, helt slät och ofta polerad, så är den äldre gravramen ofta bredare, profilhuggen eller med en råhuggen yttersida, ofta med hörnmarkeringar, hörnkulor, ett trappsteg mitt fram osv.

De äldre hör till den formtradition som var levande årtiondena kring sekelskiftet, med historiska associationer (obelisker t ex), nationalromantik, jugendformer eller nyklassicism. I och med modernismens genombrott i formgivningen på 1930-talet (det tydligaste exemplet inom arkitekturen är funkis) försvann också dessa formelement från gravvårdarna, som fick ett stramare och enklare formspråk.

Fram till ungefär 1940-talet var det klassicistiska formspråket, dvs pelare/pilastrar, tempelgavlar (tympanon), voluter, urnor, fyrfat, lagerkransar etc dominerande såväl i själva vårdens form som i dekorationer på dess framsida. Detta har idag nästan helt ersatts av andra motiv, som blommor och växter, landskap, solnedgångar mm.

PARTILLE SÖDRA GRIFTEGÅRD

Beskrivning

Historik

Partille Södra griftegård har hetat så sedan 1959, tidigare hette den Partille nya kyrkogård. Anledningen till namnbytet var den då nyanlagda Kvastekulla griftegård, vilken är den tredje i raden av begravningsplatser i anslutning till centrala Partille. Fastigheten heter idag Partille Östergård 1:2.

Begravningsplatsen anläggs

Befolkningsutvecklingen i Partille under 1800-talets slut ledde till brist på gravplatser. En omläggning av den gamla kyrkogården skedde 1872-1873, men problemet återkom. Även kyrkan upplevdes som liten, och på 1890-talet fastnade man för en lösning med en ny kyrka på en ny kyrkogård. Från 1897 och framåt diskuterades olika platser, bl a väster om den gamla kyrkogården, på den plats församlingshemmet nu ligger.

Man fastnade dock för en plats invid det komministerboställe som låg ca 400 m sydost om kyrkan. Markområdet övertogs 1901, och iordningställandet av en begravningsplats påbörjades

Översiktsplan över begravningsplatsen. Söder är uppåt på kartan, norr neråt.

året därpå. Markområdet var tilltaget så att även skola och en ny kyrka skulle få plats. Skolan blev uppförd 1901, och kallades Kyrkskolan eftersom den skulle hamna invid kyrkan. Någon ny kyrka blev dock aldrig uppförd.

En plan för kyrkogården togs fram av en ingenjör Steinmetz. Kyrkan var avsedd att ligga högst upp i slänten, där halvcirkeln nu är, och med en nord-sydlig mittgång som skulle leda från ingången upp mot kyrkporten. Denna mittgång skulle sedan flankeras av två sidogångar på varje sida, så att begravningsplatsen skulle komma att bestå av sex långsmala kvarter. Detta modifierades något, i stället flankeras mittgången av en sidogångar på varje sida. Dessutom delas den nordliga tredjedelen av med en tvärgång. De nordligaste kvarteren (nu Äo III och IV) var avsedda som allmänna gravar, och de fyra sydliga och större för enskilda gravplatser.

Utvidgningar

Redan efter knappt 20 år behövde man ytterligare mark för begravingar. Eftersom planerna på att bygga en ny kyrka hade svalnat betydligt, så valde man att använda begravningsplatsens sydliga del (nu Äo IX). Ett förslag uppgjordes av arkitekten Erik Friberger, vilket man fick tillstånd till 1922 att utföra. Arbetena skedde 1922 och 1923, med detaljplanering av arkitekt Allan Berglund. Detta parti fick en halvcirkelform, med gångar i solfjädersform utstrålande från en öppen yta i mitten. Längs halvcirkelns ytterkanter avsågs planteras lövträd. Enskilda gravplatser skulle placeras på ömse sidor om den halvcirkelformade yttre gången, samt vid områdets raka nordliga del (som gränsade till 1903 års begravningsplats). Allmänna gravplatser skulle vara de övriga. Begravningsplatsens huvudingång var mitt emot skolan, och från denna anlades också en ny huvudingång, dvs mitt emellan 1903 års och 1923 års del. En modernitet för tiden var den vattenpost som anordnades i halvcirkelns centrum.

Det var dock klart att detta inte skulle räcka på lång sikt, och under 1920-talets slut började man planera för nästa utvidgning, som kom att ske österut. Den skedde på komministerboställets mark, vilken man inte kunde köpa på vanligt sätt utan man fick i stället träffa avtal om nyttjanderätt. En plan för hela utvidgningen upprättades av Erik Friberger 1929.

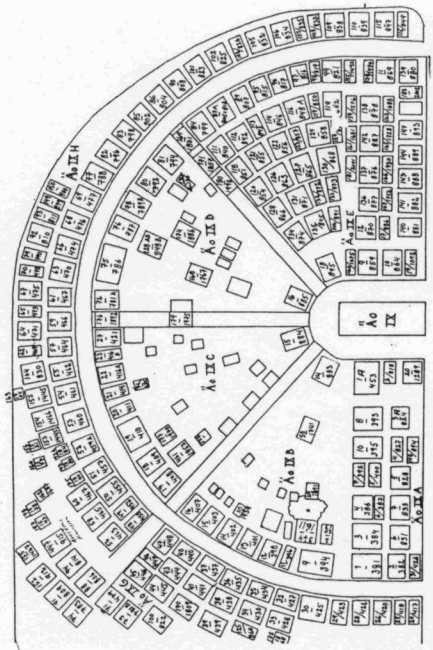
Utvidgningen kom att genomföras i två etapper. Den första stod klar 1933. Kvarteren var i huvudsak rutnätsindelade, och med olika typer av gravplatser i de respektive kvarteren (urngravar, enskilda, allmänna). Dessutom anlades en ceremoniplats under bar himmel med katafalk och stenläggning av kalksten, och med ett högt ekkors. Invid ceremoniplatsen uppfördes också ett bisättningsrum. Ceremoniplatsen togs bort 1961, på platsen finns nu begravningsplatsens materialgård, utbyggd 1975.

Den andra etappen stod klar för användning 1945.

Inhägnader

Den äldsta delen anslöt i norr och öster till den stengärdesgård som fanns där redan tidigare. Runt begravningsplatsen

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

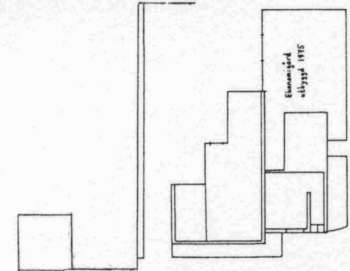

Fig. utgömdes af N:o 4 af Kartan o. s. v.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

PARTILLE
SÜDRA GRIFTE GÅRD

Skala 1:200

planterades hagtorn. I samband med utvidgningarna togs gårdsgården bort och hagtorn planterades runt de nya delarna.

1954 byggdes stenvägg i väster, med sin ingång med grindar och grindstolpar mitt emot kyrkskolan. Ytterligare en mindre ingång fanns, nu igenlagd. Det nuvarande betongstaketet på övriga tre sidor byggdes 1963. Från början fanns ett portvalv med sidopelare och överliggare vid den då nya huvudingången i norr, mot Parallellvägen. Detta valv togs dock bort på 1980-talet.

Begravningsplatsens utseende

LÄGE och PLANERING: Partille södra griftegård ligger i en norrvänd sluttning i södra delen av centrala Partille. Den var när den anlades omgiven av öppna marker, men är idag omgiven av modern bebyggelse. Öster om begravningsplatsen ligger långa trevåningslängor, och i backen ovanför, åt söder, finns höga punkthus. På västsidan ligger Partille gamla kyrkskola intill det alldeles nybyggda köpcentrumet som brygger över den motorväg som delar Partille centrum i två delar och som passerar strax norr om begravningsplatsen. Allra närmast utanför norrsidan går en lokalväg parallellt med motorvägen, Parallellvägen.

Begravningsplatsens västra halva är den äldre delen, vilken har en rektangulär grundplan (om än snett avskuren i sin nedre norra ända), uppbyggd kring en nord-sydlig mittgång flankerad av smalare sidogångar. I söder, högst upp i backen, finns ett halvrunt parti. Denna uppbyggnad är väl synlig på en karta över begravningsplatsen, men inte lika lätt att uppfatta när man är där på plats.

Det beror framförallt på att den är utvidgad åt öster med ett parti som är lika stort eller större än den ursprungliga delen. Genom det då nya staketet runt nästan hela begravningsplatsen och genom den gemensamma inramningen av lövträd uppfattar man i stället ett enda stort fält, genom alléer och gångar indelade i olika kvarter. Kyrkogården uppfattas också som mycket regelbunden, nästan fyrkantig, trots att den i verkligheten har en oregelbunden trapetsform.

Även den nya delen är uppbyggd med nord-sydliga huvudingångar.

Mitt på sydsidan finns en materialgård och ekonomibygnader.

INHÄGNAD: Begravningsplatsen är på tre sidor (norr, öster, söder) omgiven av ett i betong gjutet staket, vitt eftersom ballasten utgörs av marmorkross. Längs västsidan finns en stenvägg av mer traditionell typ.

INGÅNGAR: Två ingångar finns. Huvudingången är ungefär mitt på norra långsidan, en enkelt utformad ingång flankerad av två gjutna grindstolpar, numera utan grindar. En sidoingång, vilken tidigare var den större ingången till den äldre delen, finns på västsidan mitt emot Kyrkskolan. Två murade grindstolpar av finhuggen granit, krönte av små granitobelisker, bär upp grindar av svart smide. En mindre gånggrind finns vid sidan. Den ena grindstolpen bär en namnplatta med begravningsplatsens namn: "Partille södra griftegård".

Nedan: Det staket som omsluter tre fjärdedelar av begravningsplatsen.

Längst ned: Den äldre och fint arbetade ingången, belägen mitt emot Kyrkskolan.

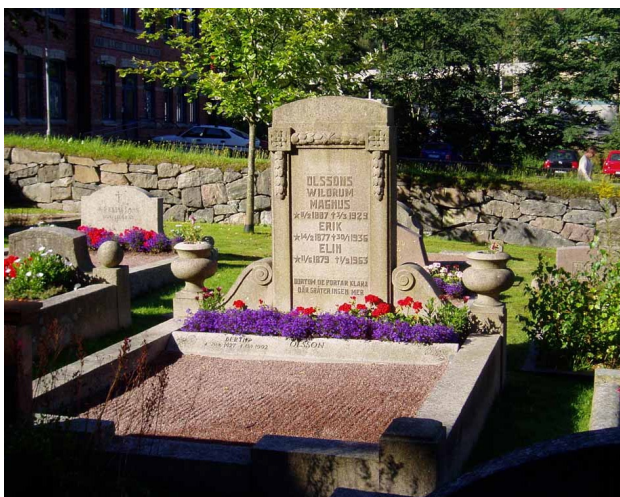

VEGETATION: Här finns ett stort antal lövträd, flertalet är lindar. Förutom ett parti i sydväst, så står det lindar runt hela begravningsplatsen, och flera av gångarna är också kantade av träd. Där märks framförallt allén längs den äldre delens mittgång. I sydväst avgränsas begravningsplatsen av barrträd, varav flera är häga tujor. Sådana finns också i en grupp invid ekonomigården.

GÅNGAR: Begravningsplatsen har ett rätvinkligt gångsystem, som utgår från den gång som löper innanför det norra staketet. Från denna gång löper sammanlagt åtta parallella huvudgångar upp för slänten, där de binds samman av en tvärgång innanför det södra staketet. Flera, men inte alla, huvudgångarna är kantade av alléer. Alla gångar är asfalterade.

KVARTERSBESKRIVNING: Skall man beskriva karaktären på de olika kvarteren, så kan man indela kyrkogården i två delar. Den äldsta delen är den västliga. Kvartersbeteckningarna här börjar med "Äo". Den östra delen har kvarter vars beteckningar börjar med bokstäverna A-N.

Ovan t v: Mittgången på den äldre delen kantas av en lindallé. Till höger skimtar Kyrkskolan, till vänster punkthusen vid Oluff Nilssons väg. I denna den nedre del av den äldre delen är det nu bitvis glest mellan gravplatserna. Nedan t v: Exempel på utformningen på de äldre gravvårdarna från 1900-talets början. Nedan t h: Ett parti på den äldre delen, där ännu gravramarna ligger tätt.

Allmänt sett så liknar de flesta kvarter varandra, marken är gräsbevuxen och de rektangulära kvarteren kantade av träd. Kombinationen av gravvårdarnas utseende och vegetationens planering skapar ändå olika karaktär åt de olika delarna.

Karaktären av kyrkogård med rötter i tidigt 1900-tal gör sig främst gällande i den äldre delens övre del, i kvarteren Åo VII och VIII samt i det rundade partiet (kv Åo IX). Klassiska parkträd inramar kvarter med många höga och halvhöga granitvårdar, och där många av gravplatserna ännu har sina ramar kvar. De kraftiga barrträden kring rundeln har dock blivit så täta att de numera snarare skymmer än inramar sitt område.

I den östra delen däremot finns en stor mängd regelbundet utplacerade gravvårdar, med jämna mellanrum avgränsade av små pyramidtujor eller på några ställen av låga häckar av oxel. De olika gravkvarteren är inte alltid avgränsade av gångar, men kvartersindelningen är tydligt avläsbar i gravanordningarnas utseende. Varje kvarter här innehåller i princip en enda typ av gravvårdar, t ex fristående gravvårdar i några kvarter, gravplatser med ram i några andra, gravhällar för sig, urngravar för sig etc. Inom varje kvarter är dessutom enhetligheten stor vad gäller gravvårdarnas utseende och storlek. Denna långt gående regelbundenhet är ett utslag av den planering som gjorts upp för kyrkogårdens nyare delar.

GRAVVÅRDARNA: Inom *det äldre områdets* övre del har gravvårdarna en utformning som är tidstypisk för 1900-talets början. Gravramar med breda kanter inramar grusade gravplatser med gravvårdar med en bred formriktighet. Många av vårdarna är halvhöga eller höga.

Här har dock börjat glesas ut, framförallt i det äldre områdets nedre del, där vissa delar knappt har några äldre vårdar kvar. En del yngre har börjat komma upp i dessa idag nästan tomma kvarter.

Den yngre delens mittparti är ett mellanparti mellan äldsta och yngsta delen. I kvarteren Aer-Der samt Ger-Ler finns ett antal ganska likartade gravar med ram och vård av mer återhållsam utformning än i den äldre delen, men ändå med formtradtitionen från det tidiga 1900-talet. Några av dessa rader har i stort sett alla gravramar kvar.

I *den yngsta delens* stora öppna fält i öster finns gravvårdar av främst 1950-1960-talskaraktär, med stor enhetlighet i

Ovan till vänster: Det halvcirkelformade partiet från 1923. De högt uppvuxna tujorna bildar nu ett ganska mörkt parti, men skyddar samtidigt från insyn.

Ovan till höger: I förgrunden mellanpartiet, anlagt 1933, och i bakgrunden den mycket regelbundet anlagda östra delen från 1945.

Nedan: Gravplatserna i mellanpartiet.

Begravningsplatsens yngsta del i öster. Några exempel på den mycket enhetliga utformningen av gravvårdar och gravanordningar inom respektive kvarter. De låga pyramidtjorna fungerar som gräns mellan kvarteren.

utformningen. De olika typerna som finns är samlade i respektive kvarter i en fördelning som är relativt välbevarad sedan denna del togs i bruk. En del gravramar har dock tagits bort. Här finns likformiga låga och relativt smala fristående vårdar i kvarteren A3, A8, A10 och A11. Numer gäller det också A9 sedan ramarna här avlägsnats. Gravplatser med ram och låg vård finns nu endast i kvarter A5, ram och liggande namnplattor i A6, och enbart namnplattor i A4.

Karaktärisering, mål och rekommendationer

Karaktärisering

Partille södra är en rofylld plats i annars ganska intensiva omgivningar, och en del av begravningsplatsens karaktär ligger i kontrasten mot omgivande motorväg och höghusområde.

Begravningsplatsen är drygt sekelgammal och är en del av det växande samhället Partilles historia, då anlagd i samhällets ytterkant, nu relativt centralt belägen.

Begravningsplatsen uppfattas först som en enda helhet, men vid närmare granskning ser man att de olika kvarteren är starkt präglade av sin tillkomsttid. Det är framförallt gravplatsernas utformning som ger dessa tidskaraktärer.

Den tydliga sekelskiftes begravningsplatskaraktären finns till viss del bevarad i den äldre delen (Åo III-IX), här främst manifesterad i planeringen såväl i det rätvinkliga gångsystemet som solfjädersformen längst i sydväst. Grupper av äldre gravvårdar skapar också tydlig tidskaraktär. Föryngringen inom dessa kvarter har dock hunnit gå ganska långt.

1933 års utvidgning (Ae-Ler) har idag däremot inte lika stark egen karaktär, visuellt så uppfattar man denna del som en övergång till den yngsta delen från 1945.

Denna del (A1-A12) har en mycket tydlig tidskaraktär, påverkad av funktionalismens enkelhet och tankegångar. Här är det inte enbart den övergripande planeringen som bestämmer karaktären, lika mycket är det den systematiska indelningen av gravvårdar med olika typer i de olika kvarteren.

För det övergripande intrycket med de omgivande trädraderna och anläggningens form, så samsas här 1800-talets allmänna regelbundenhet och rutnätsform med funktionalismens rätvinklighet. Andra planeringsideal med mer böljande och svängda former är inte på samma sätt företrädda här.

Det omgivande betongstaketet är i och för sig ovanligt, men samspelar inte med begravningsplatsens övriga gestaltning.

Långsiktig målsättning

Begravningsplatsen bör ha en väl genomarbetad helhetsgestaltning. Denna bör bland annat ta sin utgångspunkt i de två tydliga tidskaraktärerna i äldsta området i väster och yngsta delen i öster.

Ett urval element som berättar om kyrkogårdens olika epoker bör bevaras. Detta gäller såväl den övergripande planeringen som ett urval äldre gravvårdar.

Rekommendationer

Ett aktivt ställningstagande till begravningsplatsens lång-

siktiga utformning måste göras. Den omvandling som följer av att gravplatser i större utsträckning börjar lämnas tillbaka kommer att leda till stora förändringar av karaktären på kyrkogården, eftersom denna i ovanligt stor utsträckning bygger på en medveten planering av gravvårdarnas utformning inom respektive kvarter. Gör man ingenting kommer man med tiden att få en begravningsplats med mycket splittrat utseende, vilket vare sig gagnar omsorgen om de kulturhistoriska värdena eller den upplevelse av begravningsplatsen som kyrkogårdsbesökaren behöver.

För att bäst ta tillvara de kulturhistoriska och gestaltningsmässiga värden som finns inom begravningsplatsen, bör man koncentrera sig på två huvuddelar: Den äldre delen i väster (Äo I-IX) och den yngsta delen i öster (A1-A12). Detta är de två delar som har de mest tydliga egna karaktärerna.

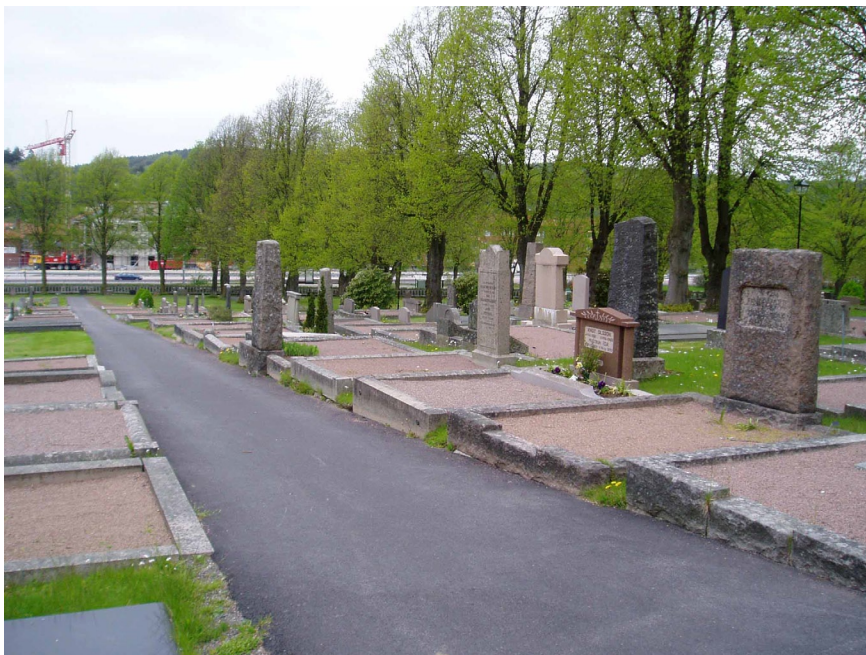
Som nämnts tidigare så synliggörs *den yngre delens* rutnätsplanering framförallt genom att varje kvarter har en egen utformning av gravanordningarna, där styrningen har varit mycket långt gången. I mindre grad än på andra kyrkogårdar är det gångsystem och vegetation som styr helhetsintrycket. Försvinner enhetligheten i gravanordningarnas utformning så försvinner också en del av begravningsplatsens planering.

Här finns två alternativ. Det ena är att man gör en fortsatt relativt hörd styrning av utseendet, eller snarare formatet, på nytillkommande gravvårdar, för att bibehålla den nuvarande strukturen. Det andra är att man med hjälp av växtlighet, gångsystem och andra anordningar (ställ för vattenkannor och komposttunnor, arrangerade sittplatser etc) förstärker kvarterstrukturen så att de kommande förändringarna i gravvårdarnas utformning inte slår igenom lika mycket.

Mest önskvärt är kanske en medelväg mellan dessa två alternativ, där man både arbetar med växtlighet och andra anordningar för att förstärka karaktären *och* att man väljer ut vissa områden (hela eller delar av kvarter) där man har en hårdare styrning av utformningen.

Följande är åtgärder som kan bidra till att stärka och bibehålla karaktären hos den *äldre delen*:

- Lindplanteringarna vårdas och bibehålls. Barrträden i söder ersätts om möjligt helt eller delvis med lind.
- Ett urval äldre gravanordningar sparas. Urvalet är markerat på bifogad karta. Det är främst i kvarteren Äo VII och VIII, samt på ömse sidor om gången i halvrundern. För dessa gravanordningar bör gälla att de sparas i sin helhet, dvs ramar skall inte avlägsnas. Med tiden kommer allt fler av dem också att övergå till upplåtaren, dvs de kommer att bli kyrkans egendom som då får stå för skötselansvaret.
- Nya gravsättningar bör komma till för att fylla ut de många tomma platserna. Lämpliga regler för
- När nya gravsättningar sker i kvarteren bibehålls gravplatsernas orientering mot gångarna. I halvcirkeln bibehålls solfjädersformen. Om urngravar anordnas

bör ändå gravplatserna vara i samma storlek som kistgravplatserna.

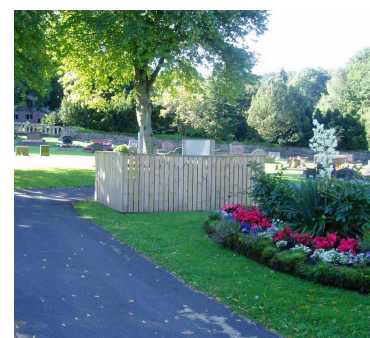
- Centralpunkten i anläggningen (dvs mitten i halvciarkeln) markeras tydligare genom att kompost-sorteringsstationen flyttas och ersätts med en bättre plantering, med sittplats eller liknande.
- Gränsen mellan kvarteren Äo V och VII respektive mellan VI och VIII bör markeras tydligare på något sätt, t ex plattsatta gångar. Idag är denna knappt iakttagbar.

Följande är åtgärder som kan bidra till att stärka och bibehålla karaktären hos den *yingsta delen*:

- Bibehåll strukturen med fristående vårdar i A3-A8-9-10-11, ramar med vård i A5 och ramar och platta i A6, samt enbart textplattor i A4. OBS att här inte åsyftas ett absolut bevarande av varje nuvarande gravanordning, utan hur gravanordningen skall se ut. Det är t ex ramarna inom A5 och A6 som bör fortleva, kanske kan man upplåta dessa gravplatser "med ram" i framtiden?
- Markera mittgången genom att i fonden (i gångens sydända) anordna en mer markerad sittplats (idag finns bara en enkel bänk), kanske med en häck bakom eller liknande.
- Förstärk rutnätskaraktären genom att tydligare markera gångsystem och kvartersindelning genom växtligheten. Bibehåll pyramidtjorna men ta på sikt bort de solitärer som finns ute i fälten. Plantera eventuellt nya solitärer (buskar eller träd) på strategiska platser som markerar avgränsningarna mellan kvarteren.
- Förstärk avgränsningen mot mellandelen, trädraden mellan A-kvarteren och kvarteren Ee-Ae-Be-C-D är ganska gles och bildar inte den visuella inramning som skulle behövas. Detta kan ske genom återplantering av försvunna träd eller att man arbetar vidare med de rygghäckar av oxel som finns i mellandelen.
- Håll en enhetlig växtprofil inom området, gärna

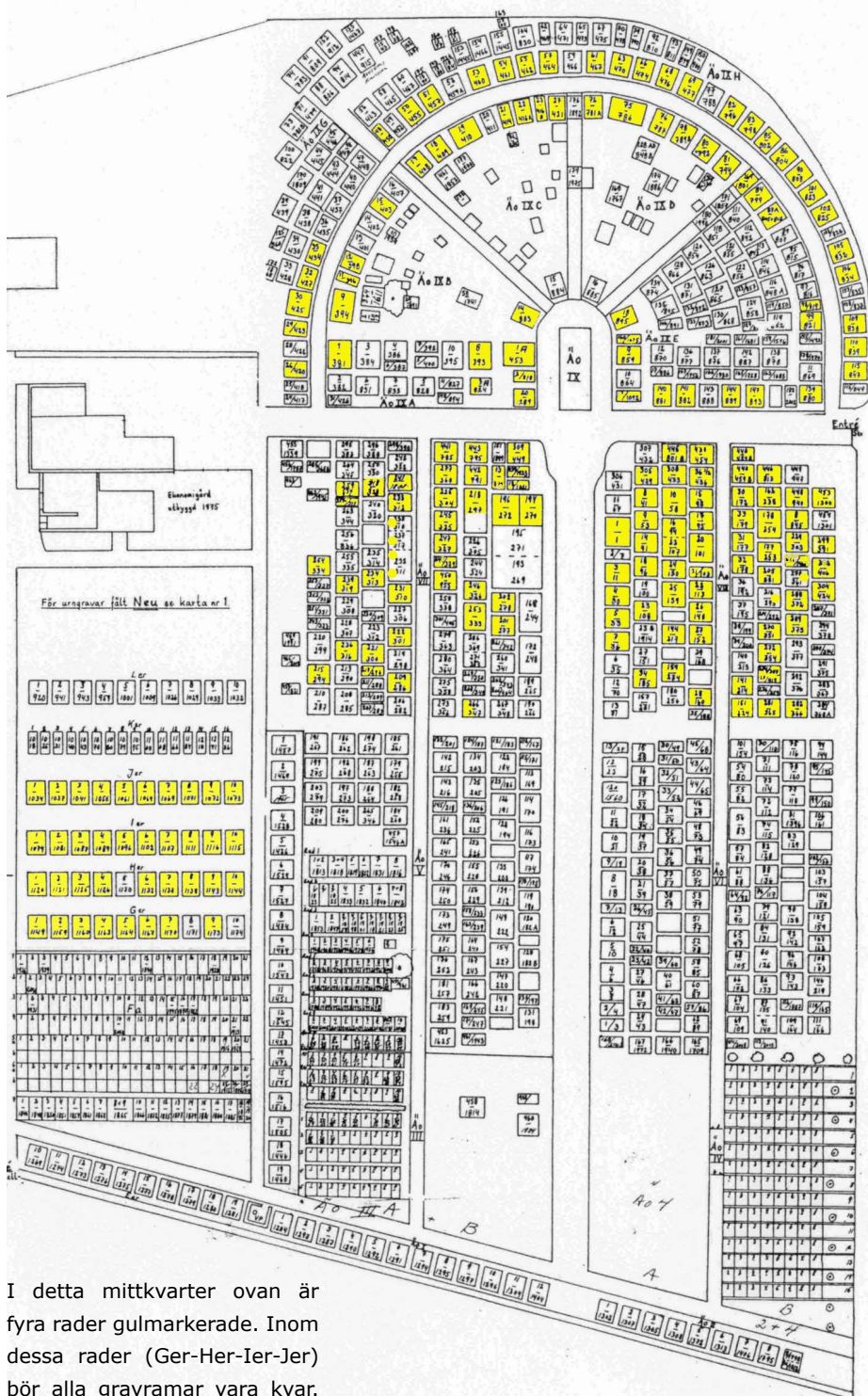
Urvalet av bevarandevärda gravanordningar i den äldre delen har koncentrerats till sammanhållna grupper av sådana där både vård och ram är bevarade tillsammans, så som på bilden från kv Äo VIII. Urvalet syftar till att man på lång sikt skall få de bevarade gravplatserna koncentrerade till ett mindre område.

Längre ner i backen finns gravanordningar av samma ålder och typ, men som ligger mer utspridda och som på lång sikt inte kommer att bilda någon sammanhållen helhet.

Denna plats, centrum i halvciarkeln längst upp i den äldre delen, skulle med fördel kunna ges en bättre gestaltning, om sorteringsstationen flyttades.

I detta mittkvarter ovan är fyra rader gulmarkerade. Inom dessa rader (Ger-Her-Ier-Jer) bör alla gravvarmar vara kvar. Bevarandet av detta mönster är prioritet III.

Förslag till urval av bevarandevärda äldre gravplatser på Partille Södra griftegård. Urvalet är markerat med gult. Till allra övervägande delen rör det sig om kompletta gravplatser, men i några fall finns bara gravstenen kvar (men inte ramen) och några av dessa har ändå bedömts värdefulla. De är markerade med en gul prick.

Särskilt viktiga i det halvcirkelformade kvarteret Äo IX till vänster, är de äldre gravanordningar som är placerade längs den rundade gången och som därför understryker kvarterets halvcirkelform. Bevarandet av dessa är prioritet II.

De äldre gravanordningarna i kvarteren Äo VII och VIII till vänster bör stå kvar. Bevarandet av dessa är prioritet I.

Lägg särskilt märke till gravplats nummer ett med gravbrevsnummer ett, på mittgångens högra sida.

med något inslag som skiljer sig från de andra delarna.

•
Mellandelen har en svagare egenkaraktär, här kan man förhålla sig friare till borttagande av gravvårdar och eventuella andra ändringar som kan bli aktuella. Det finns dock fyra mycket väl bevarade rader med gravanordningar, som man bör bibehålla på lång sikt (Ger-Her-Ier-Jer)

Enskilda vårdar som bör föras till inventarieförteckning ("K-märkta")

Inga riktigt gamla gravvårdar finns på denna begravningsplats.

Enskilda vårdar yngre än 1850 med stora kulturhistoriska värden ("historiskt värdefulla")

De som är markerade på bifogad karta. De med något undantag utvalda för att de är kompletta, dvs både vård och ram.

Prioritet I bland dessa är de äldre i kvarteren Äo VII och VIII.

Prioritet II är de som kantar den halvrunda gången i Äo IX.

Prioritet III är de välbevarade raderna i kv Ger-Her-Ier-Jer.

Dessa gravanordningar bör stå kvar i sin helhet. Ramarna bör t ex inte tas bort.

Skötsel av gravvårdar

Allmänna råd för skötsel av äldre gravvårdar

Generellt så bör man från kyrkogårdsförvaltningens sida ta ett systematiskt grepp på skötseln av de bevarandevärda äldre gravvårdarna. Man bör ha lämpliga material och instruktioner lätt tillgängliga. Man bör också ha en övergripande vård- och underhållsplanering för dessa vårdar. Vissa åtgärder är av engångskaraktär, som t ex att räta upp en lutande sten, andra är periodiskt återkommande.

De äldsta och ömtåligaste vårdarna

När det gäller riktigt gamla och värdefulla gravvårdar bör man samråda med en stenkonservator innan man vidtar åtgärder. Även en till synes harmlös rengöring kan, om den utförs oförsiktigt och med starka rengöringsmedel, skada gravvården mer än man tror. Detta gäller även något yngre vårdar tillverkade av de mjukare stenarterna som marmor och kalksten.

Allmän rengöring

Den absolut vanligaste åtgärden som kan bli nödvändig på en gravvård är tvättning, antingen för att avlägsna smuts eller lavar. De flesta gravvårdar är av granit som i sig är en mycket tålig stenart. Man bör i ett längre tidsperspektiv vara varsam även med dessa. De rengöringsmedel som används skall dessutom helst vara biologiskt nedbrytbara.

Rengöring lämpar sig bäst vid långvarig fuktig väderlek. Då är lavar och mossor rejält uppmjukade, annan nedsmutsning är genomfuktad, och man får mycket gjort med bara skurborste och vatten. Högtryckstvätt kan användas på granit med varsamhet och vid låga vattentryck. Det skall aldrig användas på kalksten, risken att man vid upprepade rengöringar ruggar upp ytan är för stor.

Sura lösningar eller tvättmedel skall inte användas. Den nedbrytningsprocess som pågår i stenens yta har under vårt sekel accelererats genom sura luftföroreningar, och det är därför mycket olämpligt att tillföra ytterligare sura preparat. Dessutom kan behandlingen orsaka gulaktiga "slöjor" på stenens yta.

Starka basiska lösningar är inte heller bra, men en svag ammoniaklösning (2 %) kan användas på granit, om stenen sedan sköljs ordentligt med vatten. Stenen skuras sedan med en skurborste. Stålbörste skall inte användas, eftersom den dels kan göra åverkan på stenens yta och dels kan lämna efter sig rödbruna "rostslöjor".

Att använda ett surt medel och sedan neutralisera med ett basiskt kan förefalla ofarligt, men det är dels svårt att "träffa rätt", dvs anbringa exakt rätt mängd neutralisator så att varken syra eller bas blir kvar, och dels bildas salter vid neutraliseringen. Saltet kan sedan fällas ut som fula vita slöjor, eller också suga

till sig mer fukt än stenen normalt gör och öka vittringen genom frostsprängning. Gör alltså inte detta.

När det gäller ömtåligare stenarter som kalksten och marmor bör särskilt stentvättmedel användas, om det inte räcker med vanligt vatten. Det stryks på stenen och får därefter verka en stund innan det tvättas av.

Lavar tas bort när de är mjuka, dvs fuktiga. Alltså ingenting för det torra sommarvädret. Helst bör man dränka in dem med rikligt ljummet eller varmt vatten först (se dock upp med frostrisken på senhöst och tidig vår).

Stearin från ljus skrapas först bort med ett inte allt för vasst verktyg. Det som sedan sitter kvar kan lösas med lacknafta.

Slutligen bör påpekas att en försiktig rengöring kanske inte får stenen absolut ren, en viss patina kommer att kvarstå. Men detta berättar då bara det enkla faktum att stenen inte är ny. Varje försök att få stenen "som ny" innebär samtidigt att ytskiktet åverkas och att konturer och detaljer blir mindre skarpa. Särskilt ömtåliga är kalksten och marmor, och det finns exempel på vårdar som i missriktad välvilja förlorat all detaljskärpa.

Skador

Lagningar av sten liksom montering av stenar på fundament bör ske med rostfri ståldubb. Befintliga järndubbar som inte kan bytas ut bör rostskyddsbehandlas. Fukt kommer under åren att tränga in och angripa dubbar. Är stenen smal eller av mjukare material som kalksten eller marmor kan rosten dessutom spränga stenen. Avslagna mindre flisor kan limmas med särskilt stenlim. För ifyllnad av sprickor etc där skärvor saknas, kan håligheten fyllas med ett stenlagningsbruk, efter det att lagning av den egentliga skadan har skett. Vid arbete med bruk och lim får inte frostrisk finnas.

En huvudregel är att använda lagningsmedel (lim, bruk) inte skall vara starkare än det man lagar (stenen). Därför skall cementhaltigt bruk skall aldrig användas, och gamla sådana lagningar bör avlägsnas och ersättas med kalkbruk eller särskilt stenlagningsbruk. Dessa är inte lika starka som cementbruket, och kan därför inte skada stenen vid temperaturrörelser eller frost.

När det gäller svårare skadad sten bör en stenkonservator rådfrågas.

Gjutjärn befrias från rostbeläggning med stålborste, grundas därefter med blymönja och slutstrykes med oljefärg, företrädesvis linoljefärg på grund av dess goda inträngningsförmåga.

